

Тереховська О. В.
Кафедра світової літератури
Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника

**«Слово о полку Ігоревім» як твір героїчного епосу:
жанрово-стильовий вимір аналізу**

«Слово о полку Ігоревім» – видатну літературну пам'ятку XII століття – абсолютно справедливо вважають своєю як російська, так і українська словесності. Адже, як відомо з історії, Київська Русь XII століття була єдиною державою, на території якої проживали східні слов'яни (поляни, древляни, в'ятичі, кривичі тощо), що і стали етнічними прашурами майбутніх росіян та українців. Саме тому в статті не буде акцентуватися «національна приналежність» «Слова...», а навпаки – ми притримуємося позиції щодо рівної причетності до пам'ятки як росіян, так і українців. Більше того, «Слово...» як літературний скарб пододало всі національні межі і назавжди стало світовим літературним та культурним шедевром. Як влучно пише дослідник проблеми автора «Слова...» Леонід Махновець, «<...>«Слово о полку Ігоревім» здобуло світове визнання і славу величчю патріотично-гуманістичних ідей та художньою довершеністю. Це – шедевр свого часу, що не старіє у віках» [5; 6].

Цим невеликим вступом нам би хотілось одразу ж внести ясність і прозорість у досить полемічне питання щодо російсько-української приналежності «Слова...». Адже, викладаючи історію давньоруської літератури у вузі вже добрий десяток років, майже щороку ми стикаємось з цією проблемою в студентській аудиторії: мовляв, чому «Слово...» вважають своїм як росіяни, так і українці? Чиє ж насправді «Слово...»? Як вже вище було зазначено, «Слово...» однаковою мірою можна вважати і давньоруською, і давньоукраїнською літературною пам'яткою, що зайвий раз підкреслює етнічну близькість росіян та українців.

Варто наголосити також, що в даній статті «Слово о полку Ігоревім» буде розглядатися не в аспекті комплексного аналізу (ідейно-тематичного та жанрово-стильового), а лише в призмі приналежності «Слова...» до творів героїчного епосу.

Отже, «Слово...» – це твір героїчного епосу. Саме з героїчного епосу, як відомо, починалися в різний час фактично всі національні літератури (згадаємо, до прикладу, давньогрецькі «Іліаду» та «Одіссею» (IX-VIII ст. до н.е.), давньоримську «Енеїду» (I ст. до н.е.), французьку «Пісню про Роланда» (XII ст.), іспанську «Пісню про мого Сіда» (XII-XIII ст.), німецьку «Пісню про Нібелунгів» (XII-XIII ст.) тощо). Тому спершу необхідно дати визначення героїчного епосу, з'ясувати його специфічні особливості (риса героїчного епосу), встановити зв'язок «Слова...» із західноєвропейським героїчним епосом.

Отже, героїчний епос – це словесна творчість будь-якого народу, побудована на численних епічних переказах, коріння яких пов'язані із культом героя (або героїв). Культ героя – основа для героїчного епосу.

З давніх-давен подвиги героя і його смерть переживали як непересічну подію, і навіть поховання героя мало виключно урочистий характер. Події, пов'язані із життям або загибеллю славетних героїв, складали основу сюжетів епічних переказів, народних пісень. З плином часу різноманітні форми розповіді про «героїчне» ставали художньо завершеними і трансформувалися в твори словесного мистецтва.

Що означає поняття «героїчного» в художньому творі, хто такий герой, і який зміст вкладали у поняття «герой» давні автори? «Героїчне – одна з форм прояву величного; найвище виявлення самовідданості, мужності й відваги в боротьбі за перемогу суспільних ідеалів. <...> Героїчне в літературі розкривається в образах героїв через показ їх мужніх вчинків і краси...» [7; 85]. Відповідно до цього визначення, герой – це людина, позбавлена будь-яких егоїстичних рис. Вона служить загальнонародним інтересам, захист яких часто вимагає самопожертви борця. Герой завжди робить свій вибір у бік пріоритетів своєї нації, він вміє підпорядкувати себе народу, суспільству, країні. З давніх-давен у творах героїчного народного епосу герої були втіленням найкращих рис людського характеру (доброти, благородства, відданості, високої моральності), адже люди хотіли бачити в них найкраще, що може втілити в собі людина. У такий спосіб люди виказували

свої сподівання на те, що їхня вітчизна має власних захисників, що за будь-якої зовнішньої загрози за неї і за її народ є кому заступитися.

Власне з такими героями ми зустрічаємось у «Слові...». Невідомий автор постійно наголошує на хоробрості і відданості учасників військового походу, він підкреслює, що Ігор, його брат Всеволод, син Ігоря Володимир керуються виключно інтересами батьківщини, прагнуть відвернути назавжди половців від кордонів рідної землі. І хоча їхній похід несанкціонований Києвом (про що теж, до речі, не забуває сказати невідомий автор) і має дещо сумнівну підготовку, його учасники – все одно герої. Вони встали на захист рідних кордонів, готові ризикувати власним життям, і обрали вони зрештою не спокій і комфорт у колі родини, а труднощі і злидні військового побуту. За це їм честь і хвала:

*«Не пора ль нам, братия, начать
О походе Игоревом слово,
Чтоб старинной речью рассказать
Про деянья князя удалого?
А воспеть нам, братия, его –
В похвалу трудам его и ранам –
По былинам времени сего,
Не гоняясь в песне за Бояном» [8; 95].**

У наведеному уривку із вступу до «Слова...» очевидним є поважне авторське ставлення до Ігоря за його хоробрі діяння, за його рани і страждання.

Обов'язковими для зображення у творах героїчного епосу є картини грандіозних баталій, нерідко двобоїв, що допомагають яскравіше показати фізичну міць героя, його надлюдську волю й хоробрість. При цьому описи ведення героями воєнних дій є зумисне пришвидченими, підкреслено перебільшеними. Тим самим автор хотів довести, що в описі героя усе є важливим: і зовнішність, і військово знаряддя, і воєнні дії:

* Тут і далі «Слова...» цитується згідно давньоруського рукопису та поетичного перекладу М. Заблоцького.

«Славный яр тур Всеволод! С полками
 В обороне крепко ты стоишь,
 Прыщешь стрелы острыми
 О шелома ратные гремишь.
 Где ты ни проскачешь, тур, шеломам
 Золотым посвечивая, там
 Шишаки земель аварских с громом
 Падают разбиты пополам,
 И слетают головы с поганых,
 Саблями порублены в бою,
 И тебе ли, тур, скорбеть о ранах,
 Если жизнь не ценишь ты свою» [8; 101].

Покажем є і той факт, що завершується літературна пам'ятка славою Ігорю, буй тур Всеволоду та Володимиру Ігоревичу:

«Слава князю Ігорю,
 Буй тур Всеволоду,
 Владимиру Ігоревичу!

Слава всем, кто, не жалея сил,
 За христьян полки поганых бил!» [8; 117].

Отже, із вищенаведених уривків стає зрозумілим, що в «Слові...» перед нами постають не звичайні люди, а **герої** – найкращі представники свого народу, його цвіт, його гордість. Похвала героям є наскрізним мотивом «Слова...». Можна із впевненістю стверджувати, що, співаючи славу Ігорю, Всеволоду та Володимиру Ігоревичу автор пам'ятки виконав урочистий гімн усім руським князям-захисникам рідної землі .

Варто наголосити на наявності в «Слові...» **героїчних дружинних промов**, що також є невід'ємним атрибутом творів героїчного епосу. Героїчні промови сприяють створенню особливої атмосфери військової урочистості і водночас емоційної напруги та небезпеки. Промови завжди рішучі, динамічні, наївно переконливі, оратор стає навпроти своєї дружини, і немов би намагається вселити в неї впевненість у перемозі, зарядити її вогнем своєї енергії, переконати її в тому, що іншого шляху бути не може. Слід відзначити героїчну промову Ігоря до ратної дружини перед першою битвою:

«...И, не зная, что сулит судьбина,
 Князь промолвил: «Братья и дружина!
 Лучше быть убиту от мечей,
 Чем от рук поганых полонену!
 Сядем, братья, на лихих коней
 Да посмотрим синего мы Дону!
 <...>Копие хочу я преломить
 В половецком поле незнакомом,
 С вами, братья, голову сложить
 Либо Дону зачерпнуть шоломом!» [8; 98].

Як зазначає відомий дослідник «Слова...» М. Ю. Брайчевський, «<...>автор «Слова...» наводить промови Ігоря і Всеволода, подаючи їх повний текст. Якщо б останній був достовірним, ми одержали б вагоме свідчення на користь участі поета принаймні в цих подіях, що передували самому походу» [1; 381]. До речі, таку можливість припускав свого часу й Іван Франко: «Мабуть, сам автор-співак був на тій нараді та й тут бачив Ігоря...» [Цит. за: 1; 381]. Це зайвий раз підтверджує змістовну силу та емоційну виразність героїчних промов у пам'ятці.

Не менш значущими у творах героїчного епосу є змалювання загибелі героїв. Як вже зазначалось, подвиги героїв, їхню смерть завжди переживали як надзвичайно важливу подію. Смерть героїв подається як подія всесвітнього масштабу, як втрата надзвичайна. Увесь всесвітній сум переданий у цих смертях, усі попередні і майбутні покоління мають знати і розуміти глибину втрати і віддати належну данину поваги і пам'яті загиблим. Не знає меж авторська скорбота за загиблими й у «Слові...», де картини опису плачів нагадують фольклорні плачі та голосіння. За загиблими сумує природа, сумує рідна земля, сумують їхні матері і дружини:

«Не воскреснуть Игоря дружине,
 Не подытятся после долгой сечи!
 И явилась Карна и в кручине
 Смертнѣй вопль исторгла, и далече
 Заметалась Желя по дорогам,
 Потрясая искрометным рогом.
 И от края, братья, и до края
 Пали жены русские, рыдая:
 «Уж не видеть милых лад нам боле!
 Кто разбудит их на ратном поле?<...>»

*Стонет, братья, Киев над горою,
Тяжела Чернигову напасть,
И печаль великою рекою
По селеньям русским разлилась» [8; 103-104].*

Окрім того, що героїчний епос побудований на культі героя, він має особливий художній стиль, який Д. С. Лихачов визначає як **«монументально-історичний стиль літератури XI-XIII ст.»** [8; 20]. Для домонгольського періоду в розвитку давньоруської літератури була характерна «естетика дистанцій» – дистанцій просторових і часових. Як зазначає Д. С. Лихачов, «<...> чтобы быть эстетически ценным, явление (событие) должно быть представлено в общественной перспективе, с далекого расстояния, как бы «с птичьего полета» [8; 20]. «Слово о полку Игоревім» за своїм сюжетом, образами, просторовими межами – твір надзвичайно монументальний. Його героєм є уся Руська земля. В художню оповідь «Слова...» введений широкий географічний простір: від Новгороду на півночі – до Тмуторокані на Чорному морі на півдні; від Волги на сході – до Галича на заході. Десятки річок, міст, князівств охоплені дією «Слова...» і створюють його титанічний фон. При цьому автор розглядає Руську землю не відокремлено від європейських народів, а навпаки – він примушує дослухатися до наших подій німців та венеціанців, греків і моравів, а половців, литву, ятвягів і деремелу (литовські племена) бути безпосередніми учасниками цих подій.

Відмінною ознакою стилю монументального історизму XI-XIII ст., на думку Д. С. Лихачова, « <...> есть не неподвижность, или, по крайней мере, малая подвижность, а другое – сила, выраженная в быстроте, способности преодолевать огромные пространства, энергии походов, переездов» [8; 21]. Саме так відбуваються дії у «Слові...», коли широкий простір дії умовно об'єднується гіперболічною швидкістю пересування героїв. Їх швидкість просто казкова, фантастична. Масштаб битви руських воїнів з половцями охоплює увесь степ завдяки гармонійному злиттю природи з діями людей: перед битвою з половцями «красавые зори свет поведают», «черные тучи с моря идут...», «земля гудит, реки мутно текут, прах над полями несется». Після поразки Ігоря широкий сум ллється по Русі.

Характерним для стилю монументального історизму XI-XIII ст. є, так званий, «**лирический беспорядок**» (термін Д.С. Лихачова), який проявляється в «Слові...» у тому, що автор постійно переключає свою увагу з оповіді про сучасне на спогади про минуле. Минуле – це свого роду фон, на якому розгортаються події минулого і створюється історична глибина, історична перспектива – необхідна умова, з одного боку, для усвідомлення історичної значущості подій, що відбуваються за життя автора, а з іншого – для усвідомлення сучасної епохи як естетично ціннісної, гідної возвеличення та увіковічення. Як влучно пише Д. С. Лихачов, «<...> каждое событие настоящего имеет как бы еще одно измерение – в историческом прошлом. Оно «исторически рельефно». Тем самым достигается своеобразная и очень важная для понимания той эпохи историческая монументальность всего происходящего в настоящем» [8; 22].

Важливо зазначити, що монументальному історизму XI-XIII ст. є притаманною також **об'єктивність оповіді**, коли дається об'єктивна картина світу та життя, без заглиблення у внутрішній світ дійових осіб. Як вище зазначалось, автор «Слова...» всіх учасників воєнного походу, незважаючи на поразку і її наслідки, змальовує героями і співає їм урочистий гімн. Необдуманість вчинку Ігоря він ніби намагається виправдати, і, привівши його на поклін до київського князя Святослава, дає йому шанс виправитися і визнати свою провину перед великим київським князем.

Із об'єктивністю оповіді тісно пов'язана ще одна ознака стилю монументального історизму – **речове зображення життя**, коли митець зосереджує увагу на зовнішньому зображенні подій, приділяючи велику увагу зоровим, слуховим та моторним відчуттям. Він намагається нічого не пропустити, у деталях і подробицях повідомляючи читачеві про те, що відбулося. В такий спосіб митець мимоволі робить читача очевидцем описуваних подій завдяки цій деталізації. Вже з перших рядків читач відчуває себе естетично охопленим світом подій і явищ «Слова...», більше того, інколи створюється відчуття своєї співпричетності до описуваного і, ймовірно, пережитого автором.

Необхідно відзначити також **традиційність** як одну з провідних ознак монументального історизму XI-XIII ст. Окрім подій, епічний митець, як правило, уводить у свою поетичну оповідь описи звичаїв, морально-етичних норм і традицій, за якими жили наші пращури. Це ті загальноприйняті норми і цінності, що були в основі їхніх людських та сімейно-побутових взаємин, їхніх стосунків із природою, навколишнім світом, вищими силами. Це, в першу чергу, закон любові до рідної землі і відданого служіння їй, закон васальної вірності (всі удільні князі мали узгоджувати свої політичні дії і наміри з київським князем), закон поваги до героїв, закон подружньої любові і вірності (Ігор – Ярославна), закон моральної відповідальності князя за свою ратну дружину тощо. Описуючи ці норми і традиції, епічний митець глибше знайомить читача із тим часом, тією епохою, у яку відбувалися події, допомагаючи тим самим читачеві ґрунтовніше їх зрозуміти.

Особливою у творах героїчного епосу є форма вираження авторської позиції. Було б помилкою вважати, що в них авторське ставлення до подій є відсутнім, тому що ліричне (суб'єктивне) начало, як відомо, з'явилося у літературі значно пізніше. Епічні твори демонструють досить оригінальний спосіб авторської присутності у творі. Він полягає у відборі і порядку розташування подій, що включив автор у свою поетичну оповідь. Автор «Слова...» дозволив собі не тільки по-своєму розставити акценти, але й змінити, певною мірою, спотворити послідовність реальних історичних подій. Адже, як відомо з історичних джерел, князь Ігор після втечі з половецького полону повертається додому у рідний Новгород, і тільки згодом він їде в Київ з повинною. У «Слові...» ж автор примушує Ігоря одразу з полону прийти в Київ, покаятися і визнати тим самим свою провину перед великим київським князем.

Яку мету переслідував невідомий автор, змінюючи послідовність подій? Це риторичне питання, адже насправді відповідь на нього чітка і прозора. Автором керують виключно почуття глибокої громадянськості і болю за відсутність єдності між руськими князями, за жадобу до влади, яка їх охопила, за їх егоїзм і братню ненависть. Особливе звучання ці думки автора-громадянина мали напередодні

татаро-монгольської навали, коли кордони Русі були відкритими для зовнішніх ворогів:

*«И настала тяжкая година,
<...> А князья дружин не собирают,
Не идут войной на супостата,
Малое великим называют
И куют крамолу брат на брата.
А враги на Русь несутся тучей,
И повсюду бедствие и горе...» [8; 103].*

Незважаючи на те, що питання про авторство «Слова...» дотепер залишається у гіпотетичному вимірі, із тексту твору ми багато дізнаємось про автора як особистість. Він не просто поет, він перш за все громадянин, патріот, що глибоко вболіває за свою батьківщину, за її теперішнє і майбутнє. Він щиро вірить: князі зуміють подолати лихий розбрат, зможуть порозумітися, і «вернется веселье на Русскую землю». Вочевидь, що автор «Слова...» наділений не меншим героїзмом, ніж його хоробрі персонажі, тільки його героїзм інший: він – у силі художнього слова, у мужній його правдивості, у відданій любові до рідної землі. Саме тому його присутність у «Слові...» є такою помітною і підкреслено виразною. Без зайвого пафосу можна стверджувати, що автор і рідна земля у «Слові...» злились в єдине ціле. На наше переконання, саме цю мету невідомий автор і переслідував: розчинитися у понятті батьківщини, взяти на себе частину її страждань, і найосновніше – викликати у читача відчуття болю, гідності і відповідальності за її біль і страждання. Власне кажучи, такі ідеї і складають основний пафос творів героїчного епосу.

Література:

1. Браичевський М. Ю. Автор «Слова о полку Ігоревім та культура Київської Русі. – Київ: Фенікс, 2005. – 552 с.
2. Гетманец М. Ф. Тайна реки Каялы. – Харьков: издательство при ХГУ, 1989. – 168 с.
3. Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени: Монография. – 2-е изд., доп. – Л.: Художественная литература, 1985. – 352 с.

4. Личачев Д. С. «Слово о полку Игореве»: Историко-литературный очерк. Пособие для учителей. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1982. – 176 с.
5. Махновець Леонід Про автора «Слова о полку Ігоревім». – Київ: видавництво при КДУ, 1989. – 262 с.
6. Пінчук С. П. «Слово о полку Ігоревім»: Посібник для вчителя. – Київ: Радянська школа, 1990. – 141 с.
7. Словник літературознавчих термінів / В. М. Лесин, О. С. Пулинець. – Київ: Радянська школа, 1971. – 486 с.
8. Слово о полку Игореве: Древнерусский текст /Пер., сост., вступ. ст., вступ. заметки к разделам, примеч. Д. С. Лихачева; Поэтические переложения В. А. Жуковского, Н. А. Заболоцкого, И. И. Шкляревского; Худож. В. А. Фаворский. – М.: Просвещение, 1984. – 207 с.
9. Слово о полку Ігоревім: Вступна стаття, редакція текстів, ритмічний переклад «Слова...» та примітки Леоніда Махновця. – Київ: Дніпро, 1970. – 170 с.

Анотація

У статті літературна пам'ятка «Слово о полку Ігоревім» аналізується крізь призму її приналежності до творів героїчного епосу. Досліджуються відмінні ознаки героїчного епосу як жанру та їхня наявність у «Слові...», визначаються характерні риси монументально-історичного стилю літературної пам'ятки. У дослідженні також з'ясовується форма вираження авторської свідомості у «Слові...», визначаються громадянсько-патріотичні пріоритети поета.

Ключові слова: героїчний епос, герой, героїчне, монументально-історичний стиль, поет-громадянин.

Аннотация

В статье литературный памятник «Слово о полку Игореве» анализируется в призме его принадлежности к произведениям героического эпоса. Исследуются отличительные признаки героического эпоса как жанра и их наличие в «Слове...», определяются характерные черты монументально-исторического стиля литературного памятника. В исследовании также выясняется форма выражения

авторского сознания в «Слове...», определяются гражданственно-патриотические приоритеты поэта.

Ключевые слова: героический эпос, герой, героическое, монументально-исторический стиль, поэт-гражданин.

Summary

In the article it is analyzed the belonging of «Slovo o polku Igorevim» to the heroic epic. It is investigated the specific features of the heroic epic and their presence in the work «Slovo...», is determined the characteristic features of the monumental-historical style of the literary work. It is also revised the form of the author's conscience and social-political dominants.

Key words: the heroic epic, hero, heroic, the monumental-historical style, the poet-citizen.